

Fundamentalizmas ekonomikoje ir jo pavojai

Povilas Gylis

Profesorius socialinių mokslų habilituotas daktaras
Lietuvos teisės universitetas
Ekonomikos katedra
Ateities g. 20, Vilnius
Tel. (370-2) 71 45 47
El. paštas: ekk@ltu.lt

Straipsnyje parodoma, kad fundamentalizmas gali reikštis ne tik religinėje ar politinėje, bet ir ekonominėje srityje. Būdamas redukuoto mąstymo išdava, ekonominis fundamentalizmas virsta vienpusiškais, nesisteminiais, vadinasi, ir žalingais veiksmais. Žmonija patyrė destruktivią tarybinio fundamentalizmo jėgą. Dabar pasaulyje vis labiau baiminamasi rinkos fundamentalizmo sukeliamų padarinių.

Įvadas

Fundamentalizmo terminą įprasta vartoti vertinant religinius reiškinius. Jis retai vartojamas socialinių mokslų atstovų. Vienas iš nedaugelio termino „fundamentalizmas“ vartotojų yra Georgas Sorosas. Savo knygoje „Pasaulinio kapitalizmo krizė“, tyrinėdamas pasaulio ekonominės plėtros tendencijas, problemas ir dilemas, autorius nuolat vartoja rinkos fundamentalizmo terminą [8].

Nuostabą kelia tai, kad nors knyga lietuvių kalba pasirodė daugiau nei prieš porą metų, ją parašė vienas iš žinomiausių pasaulio žmonių, nepaisant kai kurių akademinų conceptualių nelygumų joje dėstomos nestandartinės mintys, ji nesulaukė praktiškai jokios – neigiamos ar teigiamos – reakcijos. Matyt, priežasčių gali būti įvairių – nuo ekonominės bendruomenės pasyvumo iki sąmoningo „nepatogaus“ vyraujančios ideologijos, opinijos požiūriu reiškinio nutylėjimo ir kartu faktinio jo numarinimo. Tai gerai žinomas ir Lietuvoje dažnai taikomas informa-

cinės kovos būdas – jei kitos nuomonės negali nugalėti kritikos ginklu, bandyk ją įveikti nutylėdamas. Dažnai tai pavyksta.

Fundamentalizmas kaip vienpusiškas „juodai baltas“, vienus reiškinius dirbtinai sureikšminantis, o kitus menkinantis požiūris yra daugelio „-izmų“ priežastis. Fašizmas, bolševizmas – tai fundamentalizmo atmainos, kurios sisteminio, kritinio mokslinio pažinimo požiūriu nelingvai argumentuojamas, tačiau jomis buvo tikima.

Socialinio pažinimo metodų požiūriu fundamentalizmas yra susijęs su gnoseologiniu redukcionizmu, t. y. polinkiu sudėtingus reiškinius traktuoti kaip supaprastintus, nuostata, kad visuma gali būti suvokta nagrinėjant kažkurią atskirą dalį, požymį, aspektą ar jų grupę. Redukcionizmas remiasi netaisyklinga abstrakcija.

Abstrakcija, kaip neišvengiama, būtina kiekvieno pažinimo proceso procedūra, visuomet remiasi vienu tiriamo objekto dalių, pusių, savybių išskyrimu kaip svarbių ir jų įtraukimu į sąvokų turinį, pavertimu teorijos dalimi ir tuo pat

metu atsiribojimu nuo kitų, nesvarbių dalių, aspektų ar požymių. Taigi taisyklinga, vykusi abstrahavimosi procedūra baigiasi tuo, kad sąvokų ir teorijų elementais tampa visi svarbiausi tiriamo objekto bruožai, o atsiribojama tik nuo **tikrai** nesvarbių.

Fundamentalistų gnoseologinė nesėkmė yra ta, kad jie dėl kokių nors priežasčių nesugeba atskirti, sugrupuoti svarbių ir nesvarbių, esminių ir neesminių tiriamo objekto aspektų, dalių ir požymių. Dėl to jų abstrahavimosi procedūrų rezultatas – sąvokos ar ištisos teorijos – yra redukuotos, nepagrįstai supaprastintos ir vienušios, nes jose trūksta esminių elementų arba (ir) sureikšminami iš tiesų nesvarbūs dalykai.

Fundamentalizmo požymiai įvairiose ekonominėse doktrinos

Istorškai peržvelgus daugelis iki šiol egzistavusių ekonominių doktrinų turėjo fundamentalizmą bruožų. Pavyzdžiui, merkantilizmas, prekybą skelbęs vieninteliu turto didėjimo šaltiniu, ar fiziokratizmas, tokį pat vaidmenį suteikęs išimtinai žemės ūkiui, kaip dabar matyti, buvo gana fundamentalistinės, nes absoliutino vienus reiškinius ir ignoravo kitus, pavyzdžiui, amatus, atsirandančią pramonę. Tokį fundamentalizmą dabar nesunku supaprastinti. Viduramžiais iš tiesų daugelis praturtėdavo iš prekybos. Todėl ir buvo manoma, kad turtas didėja tik prekyboje, o visuomenę turtina tik pirkliai. Ta mintis ir buvo užvaldžiusi merkantilistus.

Tas pat pasakytina ir apie fiziokratų, kurie rėmėsi lyg ir akivaizdžia prielaida, kad vienintelė veiklos sritis, kurioje vyksta fizinės produkto masės prieaugis, yra žemės ūkis. Turint galvoje, kad tuo metu dominavo ne socialinis ar informacinis, o fizinis turto suvokimas, tų ekonomistų (jų pozicijos, beje, buvo stiprios Lenkijos–Lietuvos valstybėje) mintėjimo seką galima suprasti, tačiau negalima priimti dėl jos nepakankamo brandumo ir vienpusiškumo.

Klasikinės, liberaliosios ekonominės doktrinos atsiradimas daugeliu požiūrių buvo ženklus žingsnis į priekį. Klasikai (A. Smitas, D. Rikardo ir kiti) buvo gerokai konceptualesni ir kartu ypač pažangūs, nes apibūdino naujos ūkinės santvarkos – rinkos ekonomikos, arba kapitalizmo, įsitvirtinimą. Jie, suprasdami darbo pasidalijimo principą, suvokė visų tuometinių ekonomikos šakų vaidmenį. Taigi juos būtų sunku priskirti fundamentalistinio mąstymo atstovams.

Atskiro dėmesio nagrinėjamu požiūriu nusipelno marksizmas¹. Trumpai jį apibūdinant būtų galima teigti, jog jis yra pakankamai stiprus savo kapitalizmo sistemos analize bei kritika, tačiau vienašališkas, „juodai baltas“ savo istorinėmis prognozėmis ir receptais.

Manoma, dabar net kaariausių pažiūrų tyrinėtojai sutiks, kad fundamentalistine reikėtų laikyti nuostatą, jog būtina panaikinti privačią nuosavybę, privatų pradą apskritai ir siekti absoliučios ūkio socializacijos, o tai turėtų leisti pasiekti visišką ir galutinę socializmo, o vėliau ir komunizmo, pergalę.

Ne mažiau fundamentalistinis ir to tikslo siekimo būdas – proletarinė revoliucija, reiškianti, kad kapitalistų klasė turi išnykti. Marksistų praktikai vėliau nesibodėjo ne tik politiniu ir socialiniu (ekspropriacija), bet ir fiziniu buržuazijos naikinimu.

Dėl vietos stokos nenagrinėsime kitų ekonominio fundamentalizmo pavyzdžių, toliau daugiausiai apsiribosime marksistinio fundamentalizmo ir praktinio jo įkūnijimo – tarybinio fun-

¹ Deja, Lietuvoje po Nepriklausomybės paskelbimo beveik nėra bandymų racionaliai ir objektyviai, be išankstinio nusiteikimo dar kartą įvertinti marksizmą. Tarybiniais metais priversti traktuoti marksizmą kaip katekizmą, paskutinį dešimtmetį daugelis jį laiko baubu. Nei viena, nei antra nėra suderinama su tikru mokslu. Šiuo požiūriu geras pavyzdys mums Vakarų akademinių sluoksnių požiūris į marksizmą, kaip į vieną iš istoriškai įtakingų ekonominių doktrinų, su visais jos trūkumais ir pranašumais.

damentalizmo lyginimu su rinkos fundamentalizmu, kuriam atstovauja dabar pasaulyje ir Lietuvoje dominuojanti neoliberalizmo (neoklasikinė) doktrina.

Iš karto skaitytojams gali kilti mintis, jog tarp ką tik pasakyta ir to, kaip apibūdinti ekonomikos klasikais liberalizmo pradininkais A. Smitas ir D. Rikardo, esama prieštaravimo. Kodėl „senieji“ klasikai yra vertinami kaip objektyvūs tyrėjai, o jų sekėjai, dabartiniai neoklasikai, kaip ekonomikos fundamentalistai.

Pirma, A. Smito darbai, W. Tabbo pastebėjimu, buvo „filosofinė studija apie žmones kaip socializuotas ir socialines būtybes“ (W. Tabb, p. 7). Tuo tarpu dabartiniai liberalai ignoruoja socialinį žmogaus pradą ir ekonominę jo elgseną redukuoja į *homo oeconomicus* („ekonominio žmogaus“) reakcijas į rinkos parametrus.

Antra, A. Smito liberalizmas XVIII amžiaus pabaigos kontekste buvo novatoriška, pažangias permainas – kapitalizmo pergalę prieš feodalizmą – atspindinti doktrina. Liberalizmas – tai industrinės visuomenės doktrina, ir pramoninės gamybos įsitvirtinimo laikotarpiu jai niekaip netinka nei ortodoksialumo, nei fundamentalizmo etiketės, kurios nuo XX amžiaus antrosios pusės vis dažniau taikomos šiam mokymui.

Tarybinis fundamentalizmas

Manome, aiškumo dėlei reikėtų bent apibūdinti marksistinį ir tarybinį fundamentalizmą², nes rinkos fundamentalizmo galia mūsų šalyje ir Vidurio bei Rytų Europos regione apskritai bent iš dalies aiškinama prieš tai dominavusiu tarybinio fundamentalizmu.

² Atskirai reikėtų panagrinėti, kiek sutampa tarybinė doktrina ir marksizmo klasikų pažiūros. Suvokdamas, kad dėti lygybės ženklą tarp šių dviejų dalykų yra rizikinga, autorius vis dėlto šiame straipsnyje jų skirtysčių neakcentuos.

Marksistinę (tarybinę) doktriną, pretendavusią į universalumą, galima tyrinėti daugeliu aspektu, tačiau šio straipsnio tikslų požiūriu norėtume apsiriboti vienu – privataus ir socialaus santykio ekonomikoje – aspektu. Šio santykio problema yra fundamentali ir nedažnai, ypač mūsų krašte, nagrinėjama.

Viena iš esmingiausių marksizmo klasikų idėjų buvo socializacijos (visuomenėjimo) idėja. Kapitalizmas, arba rinkos ekonomika, sakė marksizmo tėvai, yra plėšoma ir draskoma prieštaravimų. Pagrindinis iš jų – tarp visuomeninio gamybos pobūdžio ir privataus gamybos priemonių pasisavinimo. Vis glaudėjantys ir tankėjantys ūkio vienetų ryšiai daro ūkį vis labiau panašų į organizmą, sistemą. Tās visuomeninis organizmas turėtų būti valdomas kaip visuma. Jei taip nedaroma, atsiranda ūkio disproporcijos, jį periodiškai krečia krizės.

Kapitalistinės sistemos rėmuose, teigia marksizmo pradininkai, šio prieštaravimo išspręsti neįmanoma, nes kapitalizmas remiasi privačia nuosavybe ir iniciatyva. Tik panaikinus privačią nuosavybę, išnykus privatinių klasių (o tiksliau ją ekonomiškai ir politiškai išnaikinus), išsprendžiamas planingo, harmoningo ūkio funkcionavimo klausimas.

XIX amžiaus realijų fone, nežinant, kokie slėpi planingo, centralizuoto ūkio valdymo praktikos pavojai, ši koncepcija atrodė gerai suręsta, logiška ir verta įgyvendinti. Tai ir paaiškina marksizmo populiarumą XIX amžiaus antrojoje pusėje ir XX amžiaus pradžioje.

Vis dėlto laikas ir žmonijos istorinė patirtis parodė, kad marksizmas nebuvo subalansuota ekonominė doktrina. Dėl conceptualaus nesubalansuotumo ir politinė bei ekonominė praktika buvo nesubalansuota. 1917 metų revoliucija, tarybinės istorinės perturbacijos – pradedant stalinizmu baigiant brežnevizmu – yra ryškiausios conceptualaus marksizmo nesubalansuotumo išvados.

Perfrazuojant žinomą sentenciją, kad nėra nieko praktiškiesnio (ir geresnio) nei gera teorija, būtų galima sakyti, jog nėra nieko nepraktiškiesnio, neracionalesnio kaip bloga teorija. Galima tikėti, galima ir netikėti, kad inteligentiški žmonės K. Marksas ar F. Engelsas būtų sutikę, jog gulagai ar milijonų žmonių žūtis nuo raudonojo teroro yra tinkama kaina už jų manymų, teisingesnę ir efektyvesnę visuomenę. Tačiau negincijama yra tai, kad šių žmonių sukurta teorija prisidėjo prie minėtų XX amžiaus žiaurumų. Prisidėjo savo fundamentalizmu.

Šis fundamentalizmas pasireiškė socialaus, bendruomeninio, kolektyvinio prado iškėlimu ir hipertrofavimu, kartu privataus prado neigimu. Privačiam pradui, ekonominiam egoizmui, marksistiniame mokyje, o vėliau tarybinėje oficialioje praktikoje vietos buvo stengiamasi nepalikti.

Maža to, privatus pradas buvo traktuojamas kaip ekonominis blogis, kuris, visuomenei tobulėjant, progresuojant, judant absoliučios socializacijos link, turi nunykti. Tą nunykimą visomis priemonėmis reikia skatinti, nes toks skatinimas kartu reikštų ir ekonomikos efektyvumo augimą, ir priartintų žmones prie šviesios ateities. Kuo mažiau privatumo, tuo arčiau visuomenė yra prie situacijos, kai ekonominės gėrybės „liejasi tarsi iš gausybės rago“, tuo žmonės arčiau komunizmo idealo³.

Tarybinė praktika, kuri rėmėsi šiais postulatais, parodė, kad privatus pradas, nepaisant visų sistemos pastangų, prasiskina kelią, išlieka gana gyvybingas net tada, kai paskelbiama „visiška ir galutinė socializmo pergalė“, o socializmas „brandžiu“. Jei skirtume formalią, teisinę ir re-

alią, ekonominę nuosavybės, pasisavinimo formas, pamatytume, kad formaliai, teisiškai dominuojant visuomenei (valstybinei) nuosavybei, faktiško, realaus turto disponavimo požiūriu (o jis ir rodo ekonominį nuosavybės aspektą) buvo galima matyti tokias privačias nuosavybės formas: partinė biurokratinė, įmonių administracijos, kolūkių pirmininkų nuosavybė.

Tokia pati ar panaši padėtis buvo rinkos santykių požiūriu. Nors rinka buvo laikoma ekonominio blogio įsikūnijimu, kurį tenka laikinai ir iš dalies pakęsti, toleruoti, ji buvo išplitusi gerokai plačiau ir prasiskverbusi giliau, negu leido oficiali tarybinė doktrina. Ir plito rinka neformaliais, šešėliniais ūkio kanalais, dažnai kompensuodama centralizuoto ir biurokratizuoto „planinio“ ūkio, ypač centralizuotos išteklių paskirstymo sistemos, trūkumus. Taigi ir čia egzistavo didžiulė oficialios tarybinės doktrinos ir faktinės padėties neatitiktis. Tą neatitiktį rodė vis didėjantis oficialios ekonomikos „šešėlis“ – neformali ekonomika. Beje, kuo ilgesnis yra formalios ekonomikos „šešėlis“, tuo labiau verta susirūpinti pačia oficialia ekonomika, nes sveikos, racionalios, efektyvios ekonomikos šešėlis būna trumpas. Idealiu atveju jo apskritai neturėtų būti.

Tarybinė tikrovė nuo sumanytosios ir propaguojamos skyrėsi dar vienu požiūriu – ji buvo smarkiai individualistinė. Kaip parodė 1982 m. atlikta Europos vertybių sistemos studija (*European Value Systems Study*), į kurią buvo įtraukta ir gerokai didesniu lankstumu pasižymėjusi tarybinės „šeimos“ narė Vengrija, šios šalies gyventojų nuostatos buvo mažiau socializuotos ir altruistinės nei Vakarų Europos piliečių, kurie savo atsakymuose mažiau akcentavo individualistines vertybes [4; p. 183]. Iš pirmo žvilgsnio paradoksalu, kad Vakarų šalyse žmonių vertybių sistema buvo labiau socializuota nei vienoje iš labiausiai išvystytų tarybinės stovyklos valstybių. Tačiau paradoksas išblėsta, jei atsižvelgia-

³ Tarybinėje ekonomikos doktrinoje praktiškai buvo ignoruojama išteklių ribotumo problema. Tai ir paskatino utopinę viziją, kad ekonominės gėrybės gali lieti tarsi iš gausybės rago. Be to, tai maskavo, skandino gnoseologinės ūkanos pagrindinę ekonomikos paskirtį – iš ribotų išteklių patenkinti kuo daugiau poreikių.

ma į tai, jog tarybinė politinė ir ekonominė sistema savo autoritariskumu, biurokratiškumu, centralizmu, dvigubais standartais ir t. t. skatino bendrų ir asmeninių interesų susvetimėjimą, užsidaryti savo individualių interesų rate.

Daugelis tarybinėje sistemoje gyvenusių žmonių ne tiek žinojo, kiek jautė, kad pati sistema turi „genetiškai užkoduotą“, įgimtų ligų ir dėl to esant šiai sistemai gyvenantys žmonės nuolat susiduria su problemomis. Labiausiai į akis krintanti problema – nuolatinis ekonominių gėrybių stygius turint didžiulius gamtos ir nemenkus žmonių išteklius. Jie taip pat matė, kad įgyvendinant deklaruojamą socialinio teisingumo principą susiduriama su dideliais sunkumais. Šis principas daugeliu atvejų partinio-biurokratinio elito buvo deformuojamas, iškraipomas. Nomenklatūra, kuri turėjo tarnauti bendriems interesams, užsiklėndžia privačių asmeninių ir privačių grupės interesų rate, o tai vadyboje vadinama biuropatologija.

Visa tai stiprino opoziciją tarybinei sistemai. Tos opozicijos diapazonas buvo platus – nuo disidentų iki antitarybinių anekdotų kūrėjų – ir nuolat plėtėjo. Galiausiai tai išsiliejo į perestroiką.

Dėl vietos stokos, taip pat todėl, kad tai nėra šio straipsnio tema, nenagrinėsime perestroikos, mūsų šalies Nepriklausomybės atkūrimo istorijos. Apisirboms dabartinio ideologinio fono, arba konceptualių rėmų, analize.

Rinkos fundamentalizmas

Kaip hipotezę drįstame pateikti prielaidą, kad vyraujančią poziciją konceptualiam reformų lauke pas mus vos ne nuo pat pradžių užėmė neoliberali doktrina. Ji Lietuvoje prigijo kaip intuityvi atsvara tarybinei doktrinai, taip pat gali būti jos recidyvas. Ją populiarino nemažai intelektualų ir politikų, taip pat 1991 metais įsikūręs Laisvosios rinkos institutas. Per dešimt-

metų buvo pasiektas pastebimas rezultatas – liberalizmas tapo didesnės dalies elito, aktyvaus amžiaus, ypač jaunų, turinčių geras profesines ar verslo perspektyvas, žmonių gyvenimo veiklos filosofija. Dauguma žiniasklaidos atstovų, ypač jaunų, – liberalai. Didžiuma ūkio permainų buvo atliktos akivaizdžiai dominuojant liberalizmui.

Su liberalais konkuruojantiejiems politiškai jai atstovauja socialdemokratija, o moksle – holistai, gerokai mažiau įtakingų žmonių, elito. Dažniau – tai vyresni žmonės. Čia menkesnis pasitikėjimas savo vertybių sistema bei svarbiausia – netvirtas savo doktrinos suvokimas. Tai, kad pagrindiniai galios centrai nusiteikę liberaliai, o liberalų konkurentai tebeapatiria tam tikrą psichologinį ir gnoseologinį diskomfortą, ir nulemia tai, koks požiūris dominuoja mūsų informaciniame lauke.

Tas dominuojantis požiūris savo ruožtu lemia ūkinių procesų tėkmę, permmainų, kurias norima be išimčių vadinti reformomis, kryptį, spartą, priemonių pobūdį. O tai sudaro tų permmainų strategiją, planą, kad ir kaip nenorima šių terminų, ypač antrojo, vartoti.

Taigi koks yra ūkio pertvarkymo planas? Dėl ko sutaria ir dėl ko ne svarbiausios visuomenės jėgos, galios centrai? Kiek visuomenės yra suprasta tų pertvarkų filosofija, konceptualūs rėmai?

Mūsų šalyje praktiškai nėra ginčo dėl to, ar reikia eiti rinkos reformų keliu. Vos nevienbalsiai pripažįstama, kad reikia išlaisvinti privačią iniciatyvą, rinkos mechanizmus. Nuomonių skirtumai atsiranda dėl proceso ribų ir tempo.

Neoliberalų doktrina šiuo požiūriu radikali – **privatumo negali būti per daug**, o privatizavimas ir „surinkinimas“ ekonomikoje turi būti **kuo greitesni**. Štai kaip Laisvosios rinkos instituto išleistame veikalė „Knyga 2000–2004 m. Seimo nariams bei rinkėjams“ pateikiamas pagrindinis privatizavimo receptas: „... privatiza-

vimas turėtų būti ne tik kuo greičiau užbaigtas prekybos ir gamybos srityse, bet ir plečiamas privatizuojant infrastruktūrą, o taip pat sveikatos apsaugos, švietimo, kultūros, saugos ir kituose sektoriuose“ [6; p. 31].

Vadinasi, autoriai siūlo nesustoti ties tuo, kas padaryta privatizavimo srityje, ir procesą tęsti, kol visiškai įsigalės privatus pradas ir kartu nunyks socialus pradas.

Filosofinis liberaliojo ekonominio fundamentalizmo pamatas yra metodologinis individualizmas. Kitaip nei jam oponuojantys metodologinio holizmo atstovai⁴, metodologinio individualizmo proponentai teigia, kad visus visuomenėje vykstančius procesus būtina redukuoti, traktuoti kaip individo veiksmus. Jų manymu, visi veiksmai yra individo veiksmai. Grupių, bendruomenių veiksmai neegzistuoja. Štai ką sako, matyt, ryškiausias Lietuvos metodologinio individualizmo atstovas Algirdas Degutis: „Individualisto požiūriu, kolektyvistas (holistas, organicistas, funkcionalistas, institucionalistas), kuris nesivaržydamas kalba apie „valstybės“, „tautos“, „klasės“, ar „istorijos“ tikslus, planus ar interesus, paverčia realiomis būtybėmis abstrakcijas, bendrybes bei intelektualines konstrukcijas ir priskiria joms galias, kurias gali turėti tik tų bendrybių elementai, individai“ [2; p. 61]. Vadinasi, metodologinio individualizmo atstovų įsitikinimu, tokių dalykų kaip valstybė ar tauta tikrovėje nėra, jie tėra holistų galvose. Taigi socialumui šioje pažiūroje sistemoje vietos nėra, o vienintelė efektyvia ekonomizavimo uždavinio sprendimo priemone pripažįstama rinka.

Noromis nenoromis peršasi paralelė tarp marksizmo, tarybinės doktrinos ir doktrinos, ku-

rią propaguoja rinkos fundamentalistai su Laisvosios rinkos institutu priešakyje, ir viena, ir kita suabsoliutina vieną ekonominį pradą. Tiesa, jos suabsoliutina skirtingus dalykus: tarybinė doktrina – socialumą, o liberali – privatumą.

Rinkos fundamentalizmo kritika

Toks suabsoliutinimas kelia daug klausimų ir sukelia prieštaravimų. Deja, tie klausimai ir prieštaravimai labiau pastebimi politiniu lygmeniu, kaip visuomeninė opinija. Mūsų akademiniai sluoksniai čia, kaip ir apskritai transformacijos, reformų krypties klausimu, laikosi pasyviai, išskyrus iš svertur finansuojamą Laisvosios rinkos institutą. Pasaulinis tonas yra kiek kitoks – metodologinio pliuralizmo jame daugiau.

Išvystytoje Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijai (OECD) priklausančiose šalyse privatus sektorius vidutiniškai gamina apie 70 proc. BVP. Mūsų šalis šį vidurkį pasiekė apie 1997 metus⁵. Po dujų ir energijos ūkio privatizavimo mes gerokai viršysime šį vidurkį. Tai leidžia manyti, kad klausimas dėl privatizavimo ribų ir tempo turi pagrindo⁶. Tas pagrindas dar labiau sustiprėja prisimenant, kad ekonomikoje gaminamos ne tik privačios, bet ir visuomeninės (viešosios) gėrybės. Liberaliosios ekonominės minties atstovai apie jas nelinkę kalbėti, tačiau daugelio kitų srovių atstovų – neoinstitucionalistų, neokeinsistų ir t. t. – tai viena iš pagrindinių temų. Ši tema juo labiau įdomi ir ak-

⁵ Tokius duomenis pateikia Europos rekonstrukcijos ir plėtros bankas (EBRD). [Plačiau žr. 10; 26].

⁶ Dėl vietos stokos nenagrinėsime vienos iš rinkos fundamentalizmo išdavų – „šoko terapijos“. Tik redukuotas požiūris gali pateisinti tuos didžiulius patirto šoko socialinius ir ekonominius kaštus. Deja, transformacijos Vidurio ir Rytų Europos šalyse prasidėjo Vakaruose tebedominuojant neoliberalionis jėgomis. Todėl gradualistinis žingsnis po žingsnio požiūris nebuvo pasiūlytas kaip „šoko terapijos“ alternatyva [žr. 2; p. 31–32].

tuali intensyvėjant diskusijai apie privačių ir visuomeninių (viešųjų) gėrybių santykį.

Kai kurie ekonomistai mano, kad masinėje pramonės gamyboje ne tik gaminiai, bet ir darbininkų gebėjimai buvo labiau privačios gėrybės, tuo tarpu poindustrinėje, informacinėje visuomenėje jie turi daugiau visuomeninių (viešųjų) gėrybių bruožų [9; p. 181].

Visi ekonomistai sutaria, kad pasaulio ekonomika išgyvena galias permainas. Vienas iš šių permainų aspektų – informacinis, žinių visuomenės formavimasis. Taigi daiktinės gėrybės neišnykdamos užleidžia dalį vietos informacinėms gėrybėms. Pastarosios labai dažnai yra visuomeninės gėrybės, nes jas tuo pačiu ar skirtingu laiku gali vartoti daug žmonių ir nuo to vartojimo jų naudingumas nesumažėja. Be to, šių gėrybių vartojimo ribojimai dažnai sunkiai įgyvendinami. Ir nors informacinių gėrybių vartojimas kartais yra susijęs su piniginiiais mainais, jos dažniausiai turi daugiau visuomeninės nei privačios gėrybės bruožų. Pavyzdžiui, net jei firma, atradusi naują technologiją, laiko ją paslapytje, vėliau patentuoja, o tai daro tą technologiją privačia gėrybe, po kurio laiko ta technologija vis vien tampa visiems suinteresuotiems žinoma ir vis labiau pasireiškia kaip visuomeninė, be didesnių ribojimų naudojama gėrybė.

Suprantama, egzistuoja privatus interesas riboti laisvą kai kurių, pavyzdžiui, technologinių, žinių judėjimą, išlaikyti atradimo ar išradimo privatų pobūdį, nes tokiu atveju gaunama komercinė ar gamybinė nauda. Šios dvi jėgos – visuomeninis žinių pobūdis ir žmonių noras pasinaudoti jomis be ribojimų ir privatus interesas gauti ekonominę naudą – nuolat kovoja, varžosi.

Visuomeninių (viešųjų) gėrybių vaidmens didėjimas pasireiškia dar vienu – globalizacijos – požimiū. Globalizacija, kitaip nei įprasta manyti, pasireiškia ne vien prekybos ir kapitalo judėjimo liberalizavimu. Globalizacija turi daugelį aspektų ir vienas iš jų – pasaulinių visuome-

ninių (viešųjų) gėrybių atsiradimas. Tai gėrybės, kurioms būdingos tos pačios savybės kaip ir nacionalinėms, visuomeninėms (viešosioms) gėrybėms, t. y. išsklaidyta nauda (*diffused benefits*) ir nekonkurencingas vartojimas (*non-rivalry consumption*). Pagal JT Vystymo programos (UNDP) visuomeninių gėrybių koncepciją, pasaulinės visuomeninės gėrybės yra skirtos visoms valstybėms, skirtingoms kartoms ir gyventojų grupėms [plačiau žr. 3].

Informacija apie pasaulio politinę, ekonominę, socialinę, demografinę, ekologinę situaciją vykstant globalizacijai turės vis didesnę reikšmę, vadinasi, turėtų didėti ir šių informaciją „gaminantys“ ir emituojantys centrai, institucijos. Lygia greta didėja globalių režimų poreikis anksčiau minėtose srityse, nes dabar egzistuojantys nacionaliniai ir regioniniai režimai, kurie remiasi kai kurių nacionalinių valstybių (JAV) ar regioninių darinių (ES) galia, ateityje bus arba nepakankamai efektyvūs, arba nepriimtini daugumai valstybių, arba ir viena, ir kita. Šie besiformuojantys globalūs režimai, kurių pamatą turėtų sudaryti pasaulinė etika, globalaus efektyvumo ir teisėtumo principai, taip pat yra esminės globalios visuomeninės (viešosios) vertybės.

Jei pasaulio bendruomenė suvoks, kad viena iš dabartinės globalios tinkamos ir neefektyvumo priežasčių yra globalių visuomeninių (viešųjų) gėrybių stygius ir pradės sparčiau kurti šias vertybes, globalizacija vyks sklandžiau, ne taip skausmingai. Antraip pranašaujami dideli nuostoliai ir net kataklizmai.

Daugiausiai negrįžtamą (*irreversible*) efektų baiminamasi ekologijos srityje. Ne ką mažesnių nuogastavimų kelia tai, kad, dominuojant dabartiniam fundamentalistiniam, ortodoksiam požiūriui į pasaulio raidą, tarp turtingų ir neturtingų, tarp galingų ir silpnų šalių vyks ne konvergencija, o divergencija [plačiau žr. 5]. Užtrukusi ši tendencija būtų pragaistinga.

Tačiau grįžkime į Lietuvą, turinčią dabarties ir ateities problemų. Mėginome parodyti, kad, kitaip nei mano dauguma šalies žmonių, iš jų net intelektualų, ekonominės „filosofijos“ turi didelę įtaką ūkio praktikai formuotis. Tai parodė tarybinė praeitis, taip pat pirmasis potarybinis transformacijų dešimtmetis. Tarybinės sistemos restauracija mūsų šaliai negresia, tačiau tolesnė ūkio desocializacija kelia grėsmę tiek ekonominei, tiek politinei šalies raidai. Tą grėsmę neatrodo tokia nereali, kai artėja laikas privatizuoti mokyklas ir ligonines ir į tai nėra praktiškai jokios visuomenės reakcijos, tas klausimas netampa diskusijos objektu.

Tai rodo, kad visuomenėje nėra gnoseologinio ir ideologinio balanso, o tai skatina nesubalansuotus, nesisteminius, vienpusiškus praktinius veiksmus ir, suprantama, ekonominius nuostolius.

Tuo tarpu daugelis Vakarų ekonomistų, iš jų ir didžiulį kolegų autoritetą pelnęs Davidas Landesas, garsaus veikalo „Tautų turtas ir skurdas“ (The Wealth and Poverty of Nations) autorius, remdamasis gausia empirine medžiaga teigia, kad kultūra, žinios, vertybės ir požiūriai, kurie turi įtakos visuomenės narių elgsenai, yra esminiai ekonominės plėtos veiksniai ir nemažai tų veiksmų bei gėrybių pagal savo prigimtį turėtų būti nekonkurencinės (*non-rivalry*) nuosavybės objektais [7; p. 14].

Išvados

Kad ir ką kas sakytų apie teoretizavimo nereikšmingumą – tai yra neatsiejama nuo daugelio mūsų veiksmų. Net didžiausi antiteoretikai tikrovėje vadovaujasi, dažnai to nesuvokdami, tam tikromis nuostatomis, postulatais, tikėjimais, o tai sudaro teorinį, filosofinį, pasaulėžiūrinį jų veiksmų karkasą. Tą daugiau ar mažiau apibrėžta ir įsąmoninta teorija, pasaulėžiūra žmonės remiasi numatydami ateitį ir programuodami savo veiksmus. Taigi teorija yra net ten, kur ją nėra matoma esant

antiteoretikas, – jo galvoje. Tos teorijos ir jai atstovaujančios idėjos dažnai turi didesnę galią nei armijos ar pinigai. Tai patvirtina ir tarybinės sistemos žlugimas. Ji pralaimėjo ne tiek karinį ar ekonominį, kiek idėjų karą.

Tam tikruose konceptualiuose, teoriniuose rėmuose taip pat vyko politinė ir ekonominė transformacija Vidurio ir Rytų Europoje. Tie rėmai, o ne tik elito bei specialistų žinios, profesionalumas, žmonių patriotiškumas ir pilietiškumas, lėmė reformų kryptį ir greitį bei padarinius.

Tą „teorinį karkasą“, konceptualius rėmus galima nagrinėti įvairiu požiūriu. Šiame straipsnyje buvo išskirti du – metodologinis individualizmas ir holizmas. Abu požiūriai neapsaugoti nuo klaidų ir paklydimų. Vienas iš paklydimų yra ekonominis fundamentalizmas. Tarybinė ekonominė doktrina, kurią galima priskirti holistinių teorijų grupei, buvo antirinkinio, prosocialinio fundamentalizmo apraška. Neoliberalizavimą yra pagrindas laikyti antisocialinio, pro-rinkinio fundamentalizmo rūšimi.

Tarybinei sistemai žlugus ir neoliberalizmui tapus dominuojančia ūkinės veiklos filosofija, dabar aktualesnė tampa rinkos fundamentalizmo ir jo įtakos bei padarinių analizė. Juolab tai svarbu tebevykstanti transformacijai ir globalizacijai Vidurio ir Rytų Europos šalyse.

Mokslo misija yra kelti ir stengtis atsakyti į klausimą, ar dabartinė raidos kryptis yra perspektyvi, ar permainų filosofija subalansuota. Socialiniams, ekonominiams, politiniams organizmams sudėtingėjant, didėja jų jautrumas nesubalansuotiems, nesisteminiams veiksams, padiktuotiems vienašalių, redukuotų doktrinų, teorijų ir ideologijų. Neoliberali ekonominė doktrina ir kritikuojama už jos vienpusiškumą. Nors ji pristatoma kaip laisva nuo normatyvinių teiginių, imliciškai yra persmelkta vertybiniu požiūriu (pavyzdžiui,rinka – gerai, valstybė – blogai, ir t. t.). Todėl ją galima laikyti ideologine sistema. Be abejo, nieko nėra blogo, kad liberaliz-

mas yra ideologija. Blogai, kad jis, kaip ir tarybinė ideologija, daugeliu požymių remiasi tikėjimu, o ne kritiškai apsvarstytomis prielaidomis. Kaip ir visoks fundamentalizmas, jis žada šviesią ateitį. Tai vėlgi nėra blogai. Bėda, kad kelias

į tą ateitį, švelniai tarant, abejotinas. Tos abejonės sustiprėja, matant, kaip labiau vienpusiškai ideologiniais motyvais nei ekonomine bei politine argumentacija grindžiama tolesnė, pavyzdžiui, pensijų sistemos, privatizacija.

Literatūra

1. Degutis A. Individualizmas ir visuomeninė tvarka. Vilnius: Eugrimas, 1998.

2. Eatwell J. and others. Hard budgets, soft states. London: IPPR, 2000.

3. Global Public Goods: International Co-operation in the 21st Century / ed. by Kaul Inge, Grunberg Isabelle and Stern Marc. ODS book series. 1999.

4. Harding S., Philips D. and Fogarty M. Contrasting values in Western Europe. London: Macmillan, 1986.

5. Hayes M., Husan R. Ar reali pereinamosios ekonomikos šalių konvergencijos perspektyva // *Ekonomika*. 2001, Nr. 53.

6. Knyga 2000–2004 m. Seimo nariams ir rinkėjams. Vilnius: LRI, 2000.

7. Landes D. The Wealth and Poverty of nations: Why Some are Rich and Some are Poor. New York: W. W. Norton, 1998.

8. Soros G. Pasaulinio kapitalizmo krizė. Vilnius: Tyto alba, 1999.

9. Tabb W. Reconstructing Political Economy: the great divide in economic thought. London and New York. Routledge, 1999.

10. Transition report. 1998. London: European Bank for Reconstruction and development, 1998.

ECONOMIC FUNDAMENTALISM AND ITS DANGERS

Povilas Gyls

Summary

Explicit or (and) implicit ideologies, theories or conceptions are behind our visions, strategies, programmes and consequently actions. They serve as a cognitive frameworks and guidelines for majority of our endeavours.

Part of such theoretical frameworks suffer from fundamentalistic perception of reality, which is based on reduction of objects and spheres of reality to some parts, sides or elements. Economy alongside religion and politics is one of the sphere where fundamentalism is often present. Soviet fundamentalism and market fundamentalism are the most vivid examples of economic fundamentalism of modern times.

Soviet fundamentalism was based on false reductionistic assumption that private entrepreneurship, market mechanism represent negative, even evil side of economic reality and that progressive and effective trends and forces are expressed exceptionally through sociality. Coercive collectivism and suppression of the market forces was both the theory and policy in the Soviet system. Soviet doctrine required to squeeze out market forces from official economy. Therefore these forces usually had to reappear on the „shadow“, informal

side of economic life. Finally, Soviet system collapsed. The fundamentalistic, reductionistic, unrealistic character of it's doctrine is the basic explanation of the demise of the system.

In the process of transformation dominating economic doctrine in Lithuania as in the most Central and Eastern European countries became neoliberalism, which, in our view, represents another, opposite extreme – market fundamentalism. The heavy emphasis on individualism, believe in omnipotence and infallibility of market and treating sociality as an exogenous, external to economy are expressions of simplistic reductionism and thus fundamentalism.

In modern economy the role of sociality is important. This importance is increasing by growing demand for public goods. Being by their nature non-rivalry, non-market goods they play substantial role in the sustainable economic development not only locally, but globally as well. Therefore, market fundamentalism, which is unwilling or unable to admit the role of local and global public goods as products of sociality, if pursued as an official policy could hamper the normal economic development and could lead us to a blind alley.

Įteikta 2002 m. sausio mėn.